

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2024.1.22>

UOT: 811.411.21; 811.512.162

XIII ƏSR AZƏRBAYCAN ŞAIRİ İZZƏDDİN HƏSƏNOĞLUNUN DİLİNDƏ ƏRƏB LEKSİKASI

Salman SÜLEYMANOV*

Açar sözlər: Həsənoğlu, XIII əsr, ərəb sözləri, qəzəl, sufi şair, ilk anadilli şeirlər

XÜLASƏ

Monqolların Azərbaycana gəlişi ilə xalqımıza olunan hər cür məhrumiyyətlərə baxmayaraq, yeni bir mərhələyə qədəm qoyan ana dilimiz əsrin sonlarına yaxın artıq öz bəhrəsini verməyə başlayır. Yəni, başqa sözlə desək, artıq XIII əsrin sonlarından etibarən, şairlərimiz ana dilində də əsərlər yazmağa başlayırlar. Lakin maraqlıdır ki, tədqiqatçılar anadilli yazılı ədəbiyyatımızın əsasını qoyan Həsənoğlunun mübahisəli də olsa, təqribən, 1260-cı ildə vəfat etdiyini qeyd edirlər. Və eyni zamanda, “sufilərin çox yaşadıklarını (70-100 il və daha artıq)” adətən uzunömürlü olduqlarını göz önünə alaraq, onun (yəni Həsənoğlunun - S.S.) gənclik və yetkinliyinin Nizaminin yaşadığı ən nüfuzlu çağlarına uyğun gəldiyini qeyd edirlər (Abbaslı, 1981). Beləliklə, Həsənoğlunun bu şeirləri ömrünün sonlarında deyil, ortalarında yazdığını qəbul etsək, gördüyümüz kimi, nə qədər mübahisəli olsa da, anadilli ədəbiyyatımızın artıq XIII əsrin əvvəllərindən bəri yaranmağa başladığını iddia edə bilərik.

Ədəbiyyat tariximizdə ilk anadilli qəzəl müəllifi olan Həsənoğlunun bizə gəlib çatmış üç qəzəlinin dilini təhlil edərkən görürük ki, hələ şifahi dilimizdə işlənilən yazılı dilimizdə tam oturmayan, “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarında da rast gəlinən və gəlinməyən bir çox ərəb və fars sözlərini normativləşdirmişdir. Şairin dilində işlənən ərəb leksik vahidləri, misal gətirdiyimiz şeir nümunələrindən də gördüyümüz kimi, həm dünyəvi eşq, həm dini məzmun daşıyan, həm də irfani məna və məğzi olan ərəb leksik vahidləridir. İzzəddin Həsənoğlunun dilində olan alınma leksik vahidlərin anadilli leksik vahidlərlə müqayisədə azlıq təşkil etdiyini görməklə şairin dilinin öz dövrünün yazılı kitab dilinin mənzərəsini tam işıqlandırdığının şahidi oluruq. Şairin əruz vəzninin həzəc bəhrində yazılmış hər üç qəzəldən də gördüyümüz kimi şair ərəb leksik vahidlərini türkcəmizə, onun qaydalarına tam tabe etməklə olduqca axıcı, sadə və gözəl şeir nümunələri yaratmışdır.

Giriş

Ədəbi dil və ədəbiyyat tariximizin inkişafında özünəməxsusluğuyla seçilən XIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatını bir neçə əsər - Həsənoğlunun azərbaycanca üç qəzəli, “Dastani-Əhməd Hərami” məsnəvisi, Əlinin “Qisseyi-Yusif” mənzuməsi və s. təmsil edir. Bu əsərlərin hamımıza məlum olan meydana çıxma səbəblərini şərtləndirən dövrün ictimai-siyasi, ədəbi-elmi mühitini təsvir etməzdən əvvəl, VII əsr, yəni “Dədə Qorqud kitabı”nın formalaşaraq bitdiyi dövrdən XIII əsrə qədər Azərbaycanda mövcud olan yazılı dillərin mənzərəsini təqdim etmək yerinə düşərdi. Belə ki, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabının III cildinin əvvəllərində oxuyuruq: “Bir sıra tarixi-siyasi səbəblərdən Azərbaycanda uzun əsrlər boyu əvvəl ərəb (xilafət ağalığı dövründə), sonra fars dili hakim olmuş, rəsmi dairələrdə və buradan çıxış edərək, yazılı ədəbiyyatda da yad dillər doğma dili üstələmişdir.

* *Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Bakı Avrasiya Univeriteti.*

E-mail: ssuleymanli@mail.ru

Tarixi keçmişin yüzillikləri axarında, hətta, mənşəcə türksoylu olan hakim sülalələr belə, çox zaman bu mövqedən fəaliyyət göstərmiş, “ali” saray və iqamətgahlarda danışmaq yad dildə olmuş, məktəblərdə, mədrəsələrdə tədris ərəb-fars dillərində aparılmışdır” (“Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”, 2007, II C, s.6). Lakin artıq XIII əsrin əvvəllərindən etibarən monqol hücumlarıyla əlaqədar olaraq, şifahi şəkildə mövcud olan Azərbaycan ədəbi dili yazılı dilə də çevrilməyə başlayır. Amma ərəb-fars dilləri hələ də bütün regionda elm, mədəniyyət, ədəbiyyat, din dili olaraq qalırdı. Və XIII əsrə qədər artıq normativləşib qurtarmış bu dillərin dilimizə təsiri olduqca böyük idi. Belə ki, VII əsrə qədər çox güman ki, yazılı ədəbi dilə də sahib olmuş ana dilimiz, VII əsrdən, yəni ərəblərin işğalından sonra ana dilində yazılı ədəbi dildən məhrum olmuşdur. Azərbaycan yazılı ədəbi dili ancaq və ancaq XIII əsrin sonlarından etibarən yenidən meydana çıxmağa başlamışdır ki, bu dövrdə də qeyd etdiyimiz kimi, artıq regionda böyük nüfuz sahibi olan ərəb və fars dillərinin təsiri altına düşmüşdür. Buna görə də, bütün bu və digər faktları nəzərə alan akademik Tofiq Hacıyev XIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinə qiymət verərkən yazır: “Artıq XIII əsrdən başlanan yeni mərhələdə ərəb, fars dillərindən türkcəmizə güclü lüğət axını özünü göstərir” (Hacıyev, 2012, I, s.131). Lakin eyni zamanda, ədəbi dil tariximizin XIII əsr və sonrakı dövrünə doğru qiymət verən Tofiq Hacıyev həmin dövrü aşağıdakı şəkildə xarakterizə edir: “Bununla da alınmaların türkcəmiz tərəfindən mənimsənilməsi, özünü külləşdirilməsi prosesi gedir. Xalq dili də, ədəbi dil də sınaq qarşısında durur. Faktlar göstərir ki, türkcəmiz prosesi ağayana şəkildə idarə edir. Alınmalar xalqın ünsiyyətinə də girdiyindən ədəbi dili milli inkişaf yolundan döndərə bilmir, Azərbaycan milli ədəbi dili “Dədə Qorqud kitabı”ndan gələn inkişafını yeni tarixi şəraitə uyğunlaşdıraraq davam etdirir” (Hacıyev, 2012, I, s.131).

Məqsəd: Həsənoğlunun ədəbiyyat və ədəbi dil tariximizdəki yerini və rolunu işıqlandırmaqla günümüzdə gəlib çatmış üç türkdilli qəzəlinə nəzər salıb qəzəllərin dilində olan ərəb leksik vahidlərini, onların sintaktik – semantik xüsusiyyətlərini göstərməkdir.

Metodologiya: müqayisəli və müqayisəli-tipoloji, dünya və Azərbaycan dilçi və şərqşünaslarının ayrı-ayrı dünya dillərinin dil tarixlərinə və leksik vahidlərinə həsr etdikləri metod və prinsiplər təşkil edir. Ümumiyyətlə, dilçiliyin ənənəvi tədqiqat metodlarından – təsviri, müşahidə, induktiv, deduktiv, tarixi-müqayisəli metodlardan, həmçinin sistemli təhlil üsullarından istifadə edilmişdir.

1. Apardı könlümü qəzəlinə ərəb leksik vahidləri

Məlum olduğu üzrə Həsənoğlunun bizə ana dilimizdə üç - “Apardı könlümü...”, “Necəsin, gəl ey yüzi ağum...”, “Əcəb bilsəm...” mətləli və fars dilində “Çe konəm?” rədifli bir qəzəli gəlib çatmışdır. Ümumiyyətlə, təzkirələrin verdiyi məlumata görə, Həsənoğlu dövrünün böyük şair və sufilərindən olmuş, ana dilində, fars dilində divanlar bağlamış, ərüz və heca vəznlərində şeirlər qələmə almışdır. Həsənoğlunun bizə gəlib çatan üç qəzəli üslub və poetika baxımından olduqca maraqlı qəzəllərdir. Belə ki, hətta, birinci qəzəli üslub baxımından sonrakı iki qəzəldən istər leksikasına, istərsə də poetik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Leksikasına gəldikdə, akademik Tofiq Hacıyev birinci və sonrakı qəzəldən danışarkən yazır: “XIII əsrdən Həsənoğlunun əlimizdə olan qəzəllərindən ikisinin lüğət tərkibinə diqqət yetirək. Qəzəllərin dilində yüz söz var. Bunlardan 59-u türk, 41-i ərəb-fars sözüdür...”

“Apardı könlümü...” qəzəli müləmmə şeir forması olduğu üçün – beytlərin birinci misrası türkcə, ikinci misrası farsca olduğu üçün ancaq birinci misraların sözləri hesablanmışdır. Qəzəllərdə türkcə və ərəb-farsca sözlərin nisbəti müxtəlifdir. “Apardı könlümü...” qəzəlinə 47 sözdən 20 söz türkcə, 27 söz ərəbcə və farscadır – türkcə ümumi lüğətin 42,5 faizini təşkil edir. “Necəsin, gəl ey yüzi ağum...” qəzəlinə 68 sözdən cəmi 16 söz ərəbcə-farscadır – türkcə ümumi lüğətin 76,5 faizini təşkil edir. Bütövlükdə hər iki qəzəldə lüğətin 59 faizi türkcədir” (Hacıyev, 2012, I, s.131-132). Bizim apardığımız tədqiqata görə isə “Apardı könlümü...” qəzəlinə işlənən ərəb sözləri aşağıdakılardır. Lakin qəzəlin özünü də bir daha yada salmaq məqsəduyğun olardı.

Apardı könlümi bir xoş, **qəmər**yüz, canfəza dilbər;
 Nə dilbər, dilbəri-**şahid**, nə şahid, şahidi-sərvər!
 Mən olsəm, sən **büti**-şəngül, **sürahi**, eyləmə qül-qül;
 Nə qül-qül, qül-qülü-badə; nə badə, badeyi-**əhmər**.
 Başından getmədi hərgiz sənünlən içtigüm badə;
 Nə badə, badeyi-məsti; nə məsti, məstiyi-sağər.
 Şəha, şirin sözün qılır Misirdə bir **zaman kasid**;
 Nə kasid, kasidi-**qiymət**, nə qiymət, qiyməti-şəkkər.
 Tutuşmayınca dər atəş, bəlürməz **xisləti-ənbər**,
 Nə ənbər, ənbəri-suziş, nə suziş, suzişi-**məcmər**
 Əzəldə canum içində yazıldı **surəti-məni**,
 Nə məni, məniyi-surət, nə surət, surəti-**dəftər**.
 Həsənoğlu sana gərçi **dua**çdır, **vəli sadıq**,
 Nə sadıq, sadıqi-bəndə, nə bəndə, bəndeyi-çakər.

QƏMƏR - ərəbcəsi qəmərün(قَمَرٌ), cəmdə اقمار (ʿaqmər:run) olub ay, göz qamaşması, peyk, mənalarını ifadə edir (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2008, II C. s.421).

ŞAHİD - ərəbcəsi şahidun(شاهد) olub, cəmi اشهاد (ʿəşhə:dun), شهود (şuhu:dun) şəklindədir. Mənası şahid, müşahidəçi, notarius, dəlil, örnək, nümunə, məzar daşı, vəsiqə, iqtibas, bir yerdə mövcud olan deməkdir (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2008, II C. s.105).

SÜRƏHİ – qədim ərəb lüğətlərində sürəh sözü (صراح) qatqısız, saf, şəffaf, təmiz, xalis şərab mənasını verir. Bu sözdən düzəldilmiş sürəhi sözü isə uzun boğazlı su və ya şərab şüşəsi deməkdir (“Ərəb-fars s.” 1967, s.577).

ƏHMƏR - ərəbcəsi ʿəhməru (احمر) olub, qadın cinsində حمراء (hamra:ʿu), cəmdə حمر (humrun) şəklində olub qırmızı deməkdir (“Azərbaycan ədəbiyyatı.”, 2007, II C, s.230). Ərəb dilində rəng və fiziki keyfiyyət bildirən formalara aiddir, ikihallı sözlərdəndir.

ZAMAN – ərəbcəsi (زمن) zəmənun kökündən olub, cəmi أزمان (ʿəzmə:nun) və ya أزمنة (ʿəz-minə:tun) modelində olur. Vaxt, zaman deməkdir (“Azərbaycan ədəbiyyatı.”, 2007, I C, s.414).

KASİD – ərəbcəsi قاصد kökündən olan قاصد(qa:sıdun) sözünün mənaları yollanan, zəvvar, can atan, arzulayan, elçi, nümayəndə deməkdir. I bab ismi-fail- indiki zaman feili sifətidir (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2008, II C. s.460).

QİYMƏT - ərəbcəsi qiymətun (قيمة) olan bu söz dəyər, qiymət, məziyyət, yaxşı cəhət mənalarını bildirir (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2008, II C. s.434).

ŞƏKKƏR - ərəbcəsi sukkər (سكر) sözü, cəmdə سكاكير (səkəki:ru) və ya ساككير (səkə:kiru) olub şəkkər, qənd mənalarını ifadə edir.

XİSLƏT - ərəbcəsi xəslətun (خصلة) olub, cəmi خصال (xısa:lun)-dur. Keyfiyyət, xüsusiyyət, xasiyyət, təbiət, xarakter, özəllik, adət, vərdiş, alışqanlıq, kiçik salxım, cizgi, müdrik qayda deməkdir (Баранов, 1957, s.281).

ƏNBƏR - ərəbcəsi ʿənbərun (عنبر) olub, mənası (kaşalota bənzər) dəniz balığının mədəsindən çıxan gözəl qoxulu maddə, xoş qoxu, ətir, gözəlin saçına, zülfünə işarə. (<http://www.al-maany.com/ar/dict/ar-ar/%D8%B9%D9%86%D8%A8%D8%B1/>)

إِنَّهُ رَوْثٌ دَابَّةٌ بحرية - *o dəniz heyvanının peyindədir.*

العنبر - حيوان ثديي بحري من الفصيلة القيطسية - *balina tipindən olan dəniz heyvanıdır.* (www.al-maany.com/ar/dict/ar-ar/عنبر/)

MƏCMƏR - ərəbcəsi micmərətun (مجمرة) olub, cəmi مجامر məcə:miru-dur. Mənası, manqal, buxurdan deməkdir [7, s.169]. Alət bildirən isim modelindədir.

ƏZƏL- ərəbcəsi əzəlun(أزل) olub cəmi آزال ʿə:zə:lun-dur, əbədilik, başlanğıcı olmama deməkdir (Баранов, 1957, s.37).

SURƏT - ərəbcəsi suratun (صورة) olub, cəmi suvarun-dur, görkəm, görünüş, surət, obraz, şəkil, rəsm, təsvir, təsvür, portret, fiqur, heykəl deməkdir (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2008, II C. s.147).

MƏNİ - ərəbcəsi (مني) məniyyun – dur. *Məni, nütfə, sperma, ərlük suyu* mənalarını ifadə edir (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2008, II C. s.272).

DƏFTƏR - ərəbcəsi dəftərun (دفتر) olub, cəmi دفاتر (dəfə:tiru)-dur, mənası dəftər, qeydlər üçün kitab deməkdir (Баранов, 1957, s.324).

DUA – ərəbcəsi دعاء (du‘a:’un) olub, cəmi أدعية (’əd‘iyətun)-dur, mənaları çağırış, dua, Allaha və müqəddəs adamlara yalvarma deməkdir (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2007, I C. s.310).

VƏLİ - ərəbcəsi valiyyun (ولي) olub, cəmi أولياء ’auliyə:’u (övliya) - dur, mənaları yaxın, doğma, himayəçi, havadar, mülkiyyətçi, müqəddəs, dost deməkdir (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2008, II C. s.796). Şeirdə işlədilən “vəli” sözü isə fars dilindədir və lakin mənasındadır.

SADİQ - ərəbcəsi sa:dıqun (صادق) I bab ismi-fail olub, doğru danışan, səmimi, sədaqətli, vəfalı, güclü mənalarını ifadə edir (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2008, II C. s.124).

Bu qəzəlin dilində olan ərəb leksikasını təhlil etməzdən əvvəl bir məsələyə toxunmaq istərdik. Bu da akademik Tofiq Hacıyevin bu qəzəli müləmmə adlandırması ilə bağlıdır. Bizim fikrimizcə, bu qəzəl müləmmə deyildir. Yəni, akademik Tofiq Hacıyevin təbirincə desək, birinci misraları türk dilində, ikinci misraları fars dilində deyildir. İkinci misralar da türkcədir. Biz dediyimizə sübut kimi şeirin dilində, beytlərin ikinci misralarında işlənən türkcə “nə” əvəzliyini misal gətiririk. Çünki Həsənoğlunun bu qəzəlində və sonralar Tofiq Hacıyevin də misal gətirdiyi XIV əsr müəllifi Seyfi Sarayinin və XV əsr şairi Əhməd Dainin Həsənoğlunun qəzəlinə yazılmış türkcə nəzirələrində də əvəzlik türkcədir: Məsələn, Seyfi Sarayidə:

Tapulmas hüsn mülkündə sana tən bir qəmər-mənzər,
Nə mənzər, mənzəri-şahid, nə şahid, şahidi- dilbər...

Əhməd Daidə:

Eyya, hurşidi-məhpeykər, cəmalün Müştəri-mənzər,
Nə mənzər, mənzəri-tale, nə tale, talei-ənvər...

Qeyd edək ki, yuxarıda dediklərimizin əksinə olaraq, bu şeirin farsca variantlarında və nəzərə alsaq ki, xüsusilə Həsənoğludan öncə yazılmış variantlarda “nə” əvəzliyi fars dilinə uyğun olaraq “çe” şəklində ifadə olunur, onda istər Həsənoğlu, istərsə də ona nəzirə yazanların əsərlərində, yəni türkcə yazılmış variantlarda, həqiqətən də, türk dilinə uyğun olaraq “çe” əvəzliyinin deyil, “nə” əvəzliyinin işləndiyini görürük. Bu isə türkcə yazılmış şeirlərin müləmmə şəklində yazılmadığını sübut edən faktdır. Beləliklə, istər böyük Nizaminin özünün, istərsə də onun nəzirə yazdığı, 1159-cu ildə vəfat etmiş Əbdülvaseh Cəbəlinin əsərində əvəzlik “çe”dir.

Rüxü zülfini-an mahü, ləbü dəndani-an dilbər,
Yeki lələst dər ənbər, yeki lələst dər şəkkər,
Çe lələ? Lələi-Nöman, çe ənbər? ənbəri-sara,
Çe lələ? Lələi-dərya, çe şəkkər? Şəkkəri-əsgər (Abbasi, 1981).

Beləliklə, gördüyümüz kimi, bu qəzəlin müləmmə olmaması qəzəlin dilində işlənən ərəb-fars kəlmələrinin bolluğunu daha da artırmış olur.

Bu qəzəlin dili ilə bağlı digər bir məsələyə də münasibət bildirmək istəyirik. Belə ki, adətən, tədqiqatçılar Həsənoğlunun bu qəzəlinin onun sonradan tapılmış iki qəzəldən daha mükəmməl olduğunu söyləyirlər. Bizə elə gəlir ki, daha çox qəzəlin dilinə aid olan bu mükəmməllik, bu qəzəlin Nizamiyə və Nizaminin də nəzirə yazdığı Cəbəliyə nəzirə olması ilə bağlıdır. Çünki gördüyümüz

kimi, buradakı izafətlər bir növ daşlaşmış, ənənədən gələn izafətlərdir. Təbii ki, bu da istər-istəməz qəzəlin dilinə və dil də qəzəlin mükəmməlliyinə səbəb olur. Bu qəzəllə tanış olan tədqiqatçılar əslində həmişə çaşıb qalmışdılar. Çünki bu qəzəldə gördüyümüz mükəmməlliyi istər Həsənoğlunun özünün digər iki qəzəlində və istərsə də XIII əsrə aid digər nümunələrdə görmürük. Bu mənada, bu qəzəl tədqiqatçıları həmişə çaşdırmışdır. Bu qəzəldə bu mükəmməlliyin səbəbi nədir? Bu, bizə elə gəlir ki, əgər bir tərəfdən yuxarıda dediyimiz kimi Nizamidən və digər şairlərdən gələn ənənə ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən tədqiqatçıların da doğru olaraq söylədikləri kimi əruz və irfanla da bağlıdır. Doğrudur, burada digər əsərlərin də əruzda olduğu söylənilə bilər. Amma onu qeyd etmək lazımdır ki, bu qəzəldə əruzun qayda-qanunları müəyyən qədər pozulsa da, buradakı pozuntular sonrakı nümunələrdəki pozuntulardan qat-qat azdır. Bunun əsas səbəbi isə bu qəzəlin dilində ərəb kəlmələrinin bol olması ilə bağlıdır. Akademik Tofiq Hacıyev də bu şeirə ərəb leksikasının bolluğunu əruzla bağlayır. O, ümumiyyətlə Həsənoğlu şeirinin dilindən danışarkən yazır: “...Bu, bir tərəfdən, Həsənoğlu şeirlərinin əruzda olması ilə bağlıdır, xalis yazılı ədəbi leksikadır” (Hacıyev I, 2012, s.133).

İrfana gəldikdə isə irfan da Həsənoğlu qəzəllərinin əsas məğzini təşkil edir və təbii ki, bu məqamda söhbət “Əcəb bilsəm məni şeyda qılan kim” qəzəlindən getsə də, akademik Tofiq Hacıyevin bu qəzələ aid olan fikirlərini elə birinci qəzələ də aid etmək olar: “Qəzəlin dili göstərir ki, hələ XIII əsrdə, Nəsimidən yüz əlli il əvvəl türkcəmiz təsəvvüf düşüncəsinin ifadəçisi kimi uğurla işlənməmiş” (Hacıyev I, 2012, s.163). Beləliklə, bu qəzəlin ərəb leksikası baxımından təhlili ən azından onu göstərir ki, bu qəzəl nə qədər ənənədən gəlsə, irfanla yoğrulsa, əruzun tələblərinə cavab versə də, uğurlu alınmasında və yuxarıda qeyd olunan əruzun, irfanın, ənənənin uğurlu şəkildə meydana çıxmasında ilk növbədə ərəb leksikasına borcludur.

2. Həsənoğlunun II və III qəzəllərinin dilində ərəb leksik vahidləri

Qeyd etdiyimiz kimi, Həsənoğlunun sonradan tapılmış iki qəzəlində dil baxımından biz bu mükəmməlliyi görmürük. Sonrakı iki qəzəlin dili daha sadədir. Ərəb leksikası bu qəzəllərdə daha azdır. Akademik Tofiq Hacıyev bu qəzəllərin dilindən danışarkən yazır: “Necəsin, gəl ey yüzi ağum...” qəzəlində 68 sözdən cəmi on altısı ərəbcə, farscadır – türkcə ümumi lüğətin 76,5 faizidir” (Hacıyev I, 2012, s.132). O daha sonra fikirlərini davam etdirərək söyləyir: “...Əsər dil, ifadə və nəfəsinə görə XV–XVI əsrlərin yazı abidələrindən çox “Kitabi-Dədə Qorqud” mizanı ilə səsleşir. Klassik poeziya janrının ölçü-tələbləri qalmaqla xalq ədəbiyyatı ifadələri qəzəlin dilində aşkar iz buraxmışdır” (Hacıyev, I, 2012, s.161).

Həsənoğlunun ikinci qəzəli aşağıdakıdır:

Necəsin, gəl, ey yüzi ağum bənüm!
 Sən əritdün odlara yağum bənüm.
 And içərəm, səndən artuq sevməyəm,
 Sənün ilə xoş keçər çağum bənüm.
Hüsn içində, sana manənd olmaya,
Əsli yuca, könli alçağum bənüm.
 Al ərümü, irəyüm **məqsuduma**,
 Qoma yürəkdə yana dağum bənüm.
 Sən **rəqibə sirrini** faş eylədün,
 Anun ilə oldu şıltağum bənüm.
 Qışladum qapunda itlərin ilə,
 Oldu kuyun uşda yaylağum bənüm.
 Bən ölicək yoluna gömün bəni,
 Baqa tursun yara toprağum bənüm.
 Topraqumdan bitə **həsrətlə** ağac,

Qıla zari cümlə yaprağum bənüm.
Bu Həsənoğlu sənün bəndəndürür,
Anı **rədd** etmə, yüzi ağum bənüm!

“Necəsən gəl ey yüzi ağum...” qəzəlində isə ərəb leksikası aşağıdakılardır:

HÜSN – ərəbcəsi husnun (حسن) olub, cəmi (محاسن) məha:sinu-dur. Hüsn, gözəllik, qəşənglik, yaxşı keyfiyyət mənalarını ifadə edir (“Ərəbcə-Azərbaycanca lüğət” I C., 2012, s.205).

ƏSL - ərəbcəsi 'aslun (اصل), cəmi (أصول) 'usu:lun olub, əsl, kök, əsas, prinsip, əsillik, cins, səbəb, orjinal, ümumi say (“Ərəbcə-Azərbaycanca lüğət” I C., 2012, s.21).

MƏQSUD - ərəbcəsi maqsu:dun (مقصود), cəmi (مقاصيد) maqa:si:du olub, mənası tələb edilən, istənilən, arzulanan, qəsdən edilmiş, məqsəd, məna, mahiyyət mənalarını ifadə edir (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2008, II C. s.398). I bab keçmiş zaman feili sifətidir.

RƏQİB - ərəbcəsi raqi:bun (رقيب), cəmi ruqabəu-dur. Keşikdə duran, müşahidəçi, nəzarətçi, gözətçi, baxıcı, sensor, casus, xəfiyyə, müfəttiş, çavuş mənalarını ifadə edir (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2007, I C. s.379).

SİRR - ərəbcəsi sirrun (سر), cəmi (أسرار) 'əsra:run-dur. Mənası sirr, qəbir, ürək, qəlb, könül, qırıq –dır (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2008, II C. s.16).

HƏSRƏT- ərəbcəsi hasratun (حسرة), cəmi (حسرات) hasəra:tun – dur. Dərd, həsrət, qəm, qüssə mənalarını ifadə edir (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2007, I C. s.204).

RƏDD - ərəbcəsi raddun (رد), cəmi ruduudun - dur. Qaytarma, dəf etmə, cavab məmələrini verir (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2007, I C. s.359).

Həsənoğlunun üçüncü qəzəli aşağıdakıdır:

Əcəb, bilsəm, məni şeyda qılan kim?!
Bana bu **eşq** odın peyda qılan kim?!
Əcəblərəm, əcəb qaldum, **ilahi**,
İman əhlün dutıb tərsa qılan kim?!
Qamışdan şəkərü, taşdan cəvahir,
Ağacdən daneyi-xurma qılan kim?!
Tənüm yetmiş iki dürli damardır,
Kimün irmaq, kimün dərya qılan kim?!
Qo bu **tədbiri**, gəl **təqdiri** gözlə,
Bugünkü **vədəyi** fərda qılan kim?!
Bu **nətin fərrisi** hər dəm bu **fərraş**,
Bu **ərşün** rəngini **mina** qılan kim?!
Həsənoğlu, bu bir qarta **mənidən**
Anun, xub, **surətin** ziba qılan kim?!

Üçüncü qəzəlin dilinə gəldikdə isə burada vəziyyət bir qədər dəyişir. Yəni də ərəb-fars kəlmələri türkcəni üstələyir: “Qəzəlin dilində 33 ərəbcə, farsca, 26 türkcə olmaqla 59 söz var” (Hacıyev, 2012, s.162). “Əcəb bilsəm...” qəzəlində isə işlənən ərəb sözləri aşağıdakılardır:

ƏCƏB - ərəbcəsi 'acəbun (عجب), cəmi أعجاب 'ə'cə:bun-dur. Təəccüb, heyranlıq, çaşqınlıq bildirir (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2008, II C. s.211).

EŞQ- ərəbcəsi 'İşqun (عشق) – dur. Eşq, sevgi, vurğunluq ifadə edir (“Ərəbcə-Az.” 2008, II C. s.234).

İLƏHİ - ərəbcəsi (الهي) 'ilə:hiyyun olub, ilahi, tanrı, idealist, ilahiyyətçi mənalarını ifadə edir (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2007, I C. s.28).

İMAN- ərəbcəsi (إيمان) 'İ:mə:nun –dur. İman, inam, təhlükəsizliyin təmin edilməsi mənalarnı ifadə edir (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2007, I C. s.33). IV bab məsdər formasıdır.

ƏHL - ərəbcəsi əhlun (اهل), cəmi اهال (əhə:lin) olub, qohumlar, ailə, əhali, sakinlər, insanlar mənasını ifadə edir (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2007, I C. s.38).

TƏDBİR - ərəbcəsi tədbi:run (تدبير) olub, tədbir, idarə etmə, aparma, qənaətcillik mənalarnı ifadə edir (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2007, I C. s.297).

TƏQDİR - ərəbcəsi taqdi:run (تقدير) – dur. Hesablama, ölçünü müəyyənləşdirmə, etiraf etmə, qiymət, ehtimal, fərziyyə, güman deməkdir.

VƏDƏ - ərəbcəsi (وعدة) va‘dətun olub, vəd, söz, müddət, vaxt, vədə mənalarnı ifadə edir (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2008, II C. s.777).

NƏT- ərəbcəsi nə‘tun (نعت) olub, təsvir, qiymətləndirmə, keyfiyyət, epitet, ləqəb, təyin, sifət mənalarnı ifadə edir (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2008, II C. s.645).

FƏRŞ- ərəbcəsi (فرش) fərşun – dur . Döşənəcək, xalça, palaz, cecim mənalarnı ifadə edir (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2008, II C. s.329).

FƏRRAŞ - ərəbcəsi (فراش) fərra:şun – dur. Xidmətçi, qulluqçu, nökar, süpürgəçi, gözətçi, keşikçi, qarovulçu mənalarnı bildirir (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2008, II C. s.329).

ƏRŞ - ərəbcəsi (عرش) arşun - dur. Taxt, taxt-tac, mafə, talvar, çardağ, qəfəs mənalarnı bildirir (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2008, II C. s.223).

MİNA- ərəbcəsi (ميناء) mi:nə:’un, cəmi (موانئ)-dur . Liman, port, siferblat, diş minası mənalarnı ifadə edir (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2008, II C. s.589).

MƏNİ - ərəbcəsi (منى) məniyyun – dur. Sperma, məni, toxum mənalarnı bildirir (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2008, II C. s.579).

SURƏT - ərəbcəsi (صورة) su:ratun – dur. Görkəm, görünüş, surət, şəkil, heykəl, forma, formul, surət (sənəd), fiqur, bürc, surət (riyaz.) mənalarnı ifadə edir (“Ərəbcə-Azərbaycanca.” 2008, II C. s.147).

Nəticə

Beləliklə, son iki qəzəldə ərəb-fars kəlmələrinin azlığı ərəb kəlmələrinin yazılı dilimizə yeni-yeni daxil olduğunu göstərir. Doğrudur, bu fikri Həsənoğlunun birinci qəzəli şübhə altına alsada, hər halda fakt faktlığında qalır: XIII əsrdə ədəbi dilimizə daxil olan ərəb kəlmələri sonrakı əsrlərdə daha da mürəkkəbləşir. Amma XIII əsr nümunələrində hələ ki sadədir.

ƏDƏBİYYAT

- Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, II cild. Bakı, Elm, 2007
 Ərəbcə-Azərbaycanca lüğət. İki cildə, I cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2007
 Ərəbcə-Azərbaycanca lüğət. İki cildə, II cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2008
 Ərəb-fars sözləri lüğəti. (Azərbaycan klassik ədəbiyyatını oxumaq üçün). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1967.
 Mirzə Abbash. Şeyx İzzəddin Həsənoğlu. Azərbaycan jurnalı, 1981, № 3, səh. 165-178
 Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı, Elm, 2012
 Арабско-русский словарь. Составил проф. Х.К.Баранов. Москва, 1957
<http://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/%D8%B9%D9%86%D8%A8%D8%B1/>
www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/عنبر/

РЕЗЮМЕ

Салман СУЛЕЙМАНОВ

Арабский лексикон в языке азербайджанского поэта XIII века Гасаноглу

Ключевые слова: *Гасаноглу, XIII век, древние слова, газель, суфийский поэт, первые стихи на родном языке*

Несмотря на всевозможные лишения, причиненные нашему народу приходом монголов в Азербайджан, наш родной язык, вступивший в новый этап, ближе к концу века начинает приносить свои плоды. Иными словами, с конца XIII века наши поэты стали писать произведения на родном языке. Однако интересно, что исследователи отмечают, что Гасаноглу, заложивший основы письменной литературы на нашем родном языке, умер около 1260 года, хотя это и спорно. И в то же время, учитывая, что "суфии живут долго (70-100 и более лет)", они отмечают, что его (то есть Гасаноглу - С.С.) молодость и зрелость соответствуют наиболее зрелому возрасту Низами (5). Таким образом, если принять во внимание, что Гасаноглу написал эти стихи не в конце своей жизни, а где-то в середине жизни, то как бы ни спорно казалось, мы можем утверждать, что наша родноязычная литература начала зарождаться уже, даже с начала 13 века.

Анализируя язык дошедших до нас трех газелей Гасаноглу, который является первым автором газелей на азербайджанском языке в истории нашей литературы, мы видим, что именно он систематизировал многие арабские и персидские слова, используемые в нашей устной речи, но еще не получившие развития в письменном языке. Арабские лексические единицы, используемые в языке поэта, как видно из приведенных стихотворных примеров, представляют собой арабские лексические единицы, имеющие как мирское любовное и религиозное содержание, так и мистический смысл и суть. Видя, что заимствованные лексические единицы в языке Иззеддина Гасаноглу составляют меньшинство лексических единиц родного языка, мы становимся свидетелями того, что язык поэта полностью освещает картину письменного книжного языка того времени. Как мы видим из всех трех газелей написанных в форме аруз, написанной на языке хазадж, поэт создал очень мелодичные, понятные и красивые образцы поэзии, полностью подчинив арабские лексические единицы тюркскому языку и его правилам.

ABSTRACT

Salman SULEYMANOV

Arabic Lexicon in the Language of the 13th Century Azerbaijani Poet Izaddin Hasanoghlu

Keywords: *Hasanoghlu, 13th century, Arabic words, ghazal, Sufi poet, first native poems*

Despite all sorts of hardships caused to our people by the arrival of Mongols in Azerbaijan, our native language, which entered a new stage towards the end of the century, became fruitful. In other words, from the end of the 13th century on, our poets began to write their works in their native language. However, researchers note that Hasanoghlu, who laid the foundations of written literature in the native language, died around 1260, although this is debatable. And at the same time, considering that "Sufis live a long time (70–100 or more years)," they note that his (i.e., Hasanoghlu-S.S.) youth

and maturity correspond to Nizami's most mature age (5). Thus, if we take into account that Hasanoglu wrote these poems not at the end of his life but somewhere in the middle of it, then, however controversial it may seem, we can assert that our native-language literature began to emerge already, even from the beginning of the 13th century.

Analyzing the language of the three extant ghazals of Hasanoglu, who is the first author of ghazals in Azerbaijani in the history of our literature, we see that it was he who systematized many Arabic and Persian words used in our oral speech but not yet developed and penetrated in written language.

The Arabic lexical units used in the poet's language, as we can see from the given poetic examples, are Arabic lexical units that have both secular love and religious content as well as mystical meaning and essence. Seeing that the borrowed lexical units in the language of Izzeddin Hasanoglu constitute a minority of the lexical units of the native language, we witness that the poet's language fully illuminates the picture of the written book language of that time. As we can see from all three ghazals written in the form of aruz written in the Khazaj language, the poet created very melodious, clear, and beautiful samples of poetry, having completely subordinated Arabic lexical units to the Turkic language and its rules.